

gårde end gøre hoveri. I dette tilfælde valgte administrationen at tage dem på ordet. Gårdene blev takseret, bønderne fik beløbet udbetalt efter en række fra-drag, og gårdene blev så nedlagt. I de to andre landsbyer benyttede myndighederne sig af, at der hvilede meget gamle skatterestancer på gårdene. Med dem som påskud blev bønderne erklæret fal-lit og sat fra gårdene. Derpå kunne går-dene nedlægges eller besættes med live-gne, der var pligtige til at gøre hoveri.

Bogen giver en detaljeret skildring af dette livtag mellem bønder og admini-stration. Den viser, at bønderne var be-vidste om deres retsstilling og i stand til at handle kollektivt. Den viser også, at administrationen i princippet respekte-rede deres retsstilling, men omvendt havde så mange strenge at spille på, at den alligevel kunne sætte sin vilje igen-nem.

Et af bogens kapitler ser nærmere på vilkårene for amtets undergivne efter strukturændringen. Forfatteren søger bl.a. at opstille et regnskab for bonde-gårdene. Hun mener, at omkostningerne til de folk og heste, der skulle til for at gøre hoveri, i gennemsnit slugte 43% af gårdenes bruttoudbytte (den såkaldte feudalkvote), mens der blev væsentligt mindre til bønderne selv. I de magreste landsbyer gav gårdene efter hendes op-gørelse direkte underskud. Dette regne-stykke skal tages med et gran salt. Ho-vedkonklusionerne holder dog: Hoveri-et vejede meget tungt, og det vejede ujævnt, da det var ens for alle, mens gårdenes bonitet og størrelse var for-skellig.

Alix Johanna Cord har leveret den hidtil eneste grundige undersøgelse af, hvordan en udvidelse af hovedgårds-driften og en skærpelse af hoveribyrden blev gennemført i praksis på et konkret gods i Slesvig og Holsten. Det har været muligt, fordi den ekstreme *Gutswirt-schaft* her indførtes i et landsherreligt

amt, hvorfra der er langt bedre kilder end fra de adelige godser. Hendes bog er samtidig blandt de mest dybtgående studier af forholdene for livegne bønder, husmænd og tjenestefolk under en ejen-dom med *Gutswirtschaft* i området.

Bogen er en dissertation fra Kiels Universitet. Den er ikke ligefrem nat-bordslæsning, men et værdifuldt bidrag til forskningen i hertugdømmernes landbrugshistorie og Gutswirtschafts-sy-stemets virkemåde.

Carsten Porskrog Rasmussen

Claus Bjørn (udg.): *Reise Bemerkungen Sr. Excellenz des Herrn Geheime Staats Ministers und Kammerpräsi-denten Grafen v. Reventlow auf ei-ner Reise durch Die Herzogtümer im Jahre 1796.* (Landbohistorisk Sel-skab, 1994). 235 s.

Bogen er en udgivelse af den rejsedag-bog (eller *journal*, som udgiverne kal-der den), lensgreve Christian Ditlev Frederik Reventlow førte under en rejse gennem Slesvig og Holsten i tiden fra 25. juni til 12. oktober 1796. Bogen er forsynet med en grundig indledning af Claus Bjørn, der sætter rejsen ind i den historiske sammenhæng.

Rejsen var en blanding af tjenesterej-se i Reventlows egenskab af rentekam-merpræsident og privat besøg hos fami-lien i hertugdømmerne. Det officielle element var dog klart dominerende og fylder også langt hovedparten af journa-len.

Reventlow betegner selv et sted rej-sen som en »Forst-Reise«, og inspek-tion af skovene i de kongelige amter og landskaber var tydeligvis den højst prio-riterede opgave, han havde sat sig selv. Reventlow fik sig herved et førstehånds-kendskab til de fleste af hertugdømmer-nes skove. Beskrivelse af skovenes stør-relse, træarter, bevoksningernes til-

stand, jordbundens art og indfredningsforhold fylder en stor del af bogen. Selv om der findes andre og mere omfattende kilder til de slesvigske og holstenske skoves tilstand omkring 1800, er rejsejournalen en værdifuld oversigt, og den rummer en række gode enkeltoplysninger og kommentarer.

Også marskegernes diger havde i høj grad Reventlows interesse. Derimod fylder landbrug og landboreformer egentlig mindre, end man kunne vente. Minutiøse beskrivelser af bonde- eller godslandbrug er der kun få steder i bogen. Der er dog en række kommentarer til udskiftningen, som Reventlow gennemgående var utilfreds med. Spørgsmålet om landboreformer blev desuden berørt på et besøg hos det slesvig-holstenske ridderskabs førstemand, grev Brockdorff på Kletkamp.

Ved siden af skovinspektionen synes det at have været Reventlows vigtigste formål med rejsen at få et personligt indtryk af amtmændene og andre ledende lokale embedsmænd. Reventlow nedfælder sit indtryk af hver enkelt, og han lægger ikke mindst vægt på, om de har orden i deres arkiver.

I sin indledning beskæftiger Claus Bjørn sig også med dagbogen som kilde til Reventlows personlighed. Dagbogen vidner om Reventlows vidtspændende interesser og om hans forbløffende flid. Ikke alene fik han set det utroligste, men selve dagbogen er en arbejdspræstation i sig selv. Claus Bjørn har imidlertid også blik for de svagheder, dagbogen afslører. Således har Reventlow mere travlt med at referere sig selv end sine samtalepartnere, og han er som hovedregel stærkt overbevist om sine egne meningers rigtighed.

Selve rejsejournalen er udgivet på sit originalsprog, tysk. Derimod er Claus Bjørns indledning og de mange billedtekster på dansk. Det er en underlig konstruktion, som begrænser læserska-

ren til de danskere, der kan læse 200 år gammelt tysk, og de tyskere, der kan dansk. Bogen er rigt illustreret med samtidige kort og stik. Det må dog beklages, at en række kort er nedfotograferet så kraftigt, at navnestoffet ikke eller kun vanskeligt kan læses.

Carsten Porskrog Rasmussen

Johannes Christiansen: *Familien Rønnenkamp fra Flensborg – en slægtsfortælling fra helstatens dage*. (Studieafdelingen ved Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig, 1994). 136 s., 98 kr.

Slægten Rønnenkamp udviklede sig i løbet af 1700-tallet til at blive en af Flensborgs førende familier. Rigdommen blev tjent gennem handel og skibsfart. Da man først havde tjent godt og havde råd til det, begyndte man at interessere sig for landlivet. Man købte jord og byggede en større gård i Bov sogn lige uden for Flensborg. På dette tidspunkt virkede alt til at gå vel, selv om der flere gange opstod økonomiske problemer. Familien Rønnenkamp boede i Flensborg, talte tysk og hyldede den danske konge som helstatens overhoved. Men i 1830'erne blev familien grebet af den slesvig-holstenske bevægelse, og familiens overhoved blev politisk aktiv. Man vendte helstaten ryggen i 1848 og 1864 og følte sig begge gange snydt af Preussen.

Lidt hurtigt formuleret kan man sige, at familien begynder sin sociale nedtur i midten af 1800-tallet. Oven i det kom to verdenskrige, flere økonomiske kriser og andre forhold, som til sidst førte til den endelige ruin. Den sidste Rønnenkamp på Klusgård døde som en fattig og forsømt eneboer i 1984. Han levede meget i fortiden og havde en plan om at skrive en slægtshistorie. Forfatteren eller måske skulle man skrive lokalhistori-